

КУСТАРИ ТА РЕМІСНИКИ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ НЕПУ

В статті аналізується становище кустарно-ремісничого населення України в умовах нової економічної політики, спроби радянської влади включити його в усупільнений, тобто контрольований державою, сектор економіки господарства.

Ключові слова: кустарі й ремісники, кооперативи, неп, промисли, дрібна промисловість.

Факти свідчать, що намагання влади включити кустарно-ремісничє виробництво в усупільнений сектор наразилися на запеклий опір населення. З огляду на нього більшовики в 1920-х рр. змушені були постійно змінювати свою політику. Через неспроможність перетворити дрібних приватників на найману робочу силу вони прагнули видати нову кооперацію за існуючу дійсність. Тому приватногосподарський характер виробництва в кустарно-ремісничій галузі у статистичних звітах не афішувався. Навпаки, статистики прагнули представити, що кустарі й ремісники вже стали на радянські рейки. Тим часом вони у тіншовому секторі виробництва мали власні інтереси, котрі забезпечували їм непогані індивідуальні прибутки. Водночас до держави надходили від них мізерні кошти. Директивні настанови перевести працівників дрібної промисловості у радянські кооперативи не давали наслідків: державні органи на місцях в 20-х рр. просто не могли цього здійснити через відкритий опір виробника і прихований саботаж. Саме ця обставина змусила свого часу В.Леніна визначити курс на незапровадження силових форм щодо них, щоб організувати в кустарно-ремісничій промисловості поступове й добровільне кооперування. Його стратегія стала орієнтиром для подальших дій більшовиків у період нової економічної політики в 1924–1926 рр. Вона віддзеркалена у відповідних рішеннях партійних пленумів і з'їздів.

Нині в історіографії окреслилися нові підходи до вивчення кооперативної стратегії радянської держави — в працях В. Калініченка, С. Кульчицького, В. Лантуха, В. Марочка, А. Морозова, О. Пиріг, О. Сушка та ін. вчених. Але нова економічна політика потребує більш детального дослідження.

У протидії дрібних приватників владі велику роль відігравала специфічна структура кустарно-ремісничої промисловості. Вона сприяла переведенню виробництва в тіншовий сектор, що змушувало владу шукати додаткові заходи з метою їх виявлення й спрямування до радянської системи промкооперації.

Роздрібна кустарно-ремісничя промисловість у пореволюційні часи доповнювалася промкооперативною системою. Разом вони становили потужну базу дрібного виробництва, яке у 1920-ті рр. виготовляло товари першочергового житку й продукти харчування для населення та на замовлення влади.

Слід зазначити, що кустарно-ремісничче виробництво в Україні мало доволі давню історію. Виникло воно на етапі затвердження капіталістичних відносин. В Україні кустарі та ремісники майже не розташовували свої промисли й артілі поблизу великих підприємств. Кустарно-ремісничче виробництво використовувало переважно сільськогосподарську сировину, місцеві мінерали, деревину, шкіру, лозиння тощо. Найпоширенішими були промисли, що мали в своїй основі обробку волокна, шкіри, деревини. Обробка волокна (ткацький, кравецький, вишивальний промисли) була на першому місці. У 1922 році її продукція становила 85% від дореволюційної. Обробка деревини перебувала на другому місці й дорівнювала лише 76% від дореволюційного періоду. Обробка шкіри впала ще більше — до 69%¹. Географічне розміщення більшості осередків кустарно-ремісничого виробництва зумовлювалося сільськогосподарською спеціалізацією регіонів, наявністю покладів мінералів, існуванням лісових угідь та близькістю до водних ресурсів. В Україні традиційно були розповсюджені найбільш капіталомісткі галузі кустарно-ремісничої промисловості: шевська, овчинна, коврова, екіпажна, меблева й ін., які потребували багато сировини. Менш капіталомісткі промисли — посудний, ложковий, сітков'язальний — були розповсюджені нешироко². Природні умови в Україні, таким чином, сприяли створенню різноманітних промислів.

Наступним фактором, що сприяв розвитку кустарно-ремісничої галузі, стало поступове вичерпання вільних земельних фондів. У низці регіонів України існувала гостра проблема малоземелля. Вона особливо вплинула на найбільш вразливих селян, котрі шукали для себе спосіб подальшого існування. Подвірне кустарно-ремісничче виробництво в цих районах, яке спочатку було сезонним заняттям, поступово ставало основним. Розвиток капіталістичних відносин та загострення малоземелля змушували селян пристосовуватися до нових умов життя — створювати промисли. Селяни самотужки шукали вихід із становища «зайвих» людей у суспільстві, держава не надавала їм потрібної допомоги. Важливу роль у сприянні розвитку підприємницької ініціативи відіграли земства попри те, що самі вони перебували в стадії становлення. Вони, зокрема створювали показові музеї кустарно-ремісничих промислів, де пропагували нові способи заробітку для малоземельних селян. Земства надавали в окремих випадках позички для кооперативів, однак у більшості випадків це не спрацьовувало через невміння господарювати.

Природний розвиток кустарно-ремісничої промисловості до 1917 року, який відбивав потреби населення, змінився під впливом соціально-економічної політики радянської влади, яка бажала ліквідувати приватне господарство — основу дрібного виробництва. Через дії держави кустарно-ремісничча промисловість поступово набувала іншого характеру. Дрібні підприємці підлаштовувалися під вимоги більшовиків, щоб продовжити своє існування за нових умов. Займаючись звичним для них виробництвом, вони виконували замовлення влади, яка надавала їм сировину за вигідними розцінками.

Під впливом критичних соціально-економічних обставин у 1923 р. з'явилися нові промисли, котрі найбільше задовольняли попит населення. Перше місце

серед них зайняли нетрадиційні промисли – металевий та харчовий³. Наприкінці 1920-х рр. структура галузі так змінилася, що будівельний промисел, мінеральна і паливна кустарно-ремісничя промисловість посіли перші місця⁴.

У перший період існування радянської влади, крім націоналізації найбільших промислів, характерних зрушень у системі кустарно-ремісничого виробництва не відбулося. Натомість під час громадянської війни і нової економічної політики змінилися основні засади його розвитку. Кустарі і ремісники були змушені спілкуватися з населенням не безпосередньо, а через централізовані державні органи. За планами, із самостійних виробників вони мали перетворитися на залежних від влади найманих працівників і виготовляти лише замовлену нею продукцію.

Радянські органи, хоча й вимушено користувалися продукцією кустарів та ремісників, ставилися до них як до представників дрібного капіталу. Структура кустарно-ремісничої промисловості змінювалася відповідно до встановлених державою умов її існування. Стратегічне завдання підпорядкувати приватногосподарське дрібне виробництво визначило подальший напрямок розвитку та структуру галузі. Фактично йшлося про докорінне реформування галузі. Кустарі та ремісники повинні були перетворитися на найманих робітників, що працювали б на фабриках і заводах. Держава не визнавала іншого напрямку розвитку дрібного виробництва. Завершальним етапом реформування галузі стала єдина промкооперація.

Але дрібнопідприємницька стихія своїм протистоянням змінила плани більшовиків. Під її впливом було відновлено приватногосподарський шлях розвитку країни. В період нової економічної політики держава почала по-іншому ставитися до кустарів і ремісників. Ленін зазначив, що приватногосподарські відносини залишаться надовго, але сподівався, що в умовах непу можна буде підпорядкувати «дрібнобуржуазну стихію» без силових дій. Він мав на увазі таку стратегію оподаткування, яка не давала б виробникам додаткових прибутків. На думку більшовиків, їхні прибутки могли дорівнювати рівню доходів робітників. Однак це не знайшло згоди в представників дрібного капіталу, тому влада вимушена була ввести пільговий податковий період для кустарно-ремісничої промисловості. Залежно від протидії приватників відбувалися зміни в радянській соціально-економічній політиці під впливом їх небажання перетворюватися на найманих робітників.

Більшовики знищували лише ті кооперативи, товариства, артїлі, котрі відверто не бажали підпорядковуватися державі. Запроваджені владою закони з обмеження самостійності дрібних приватників, за якими вони повинні були виготовляти замовлену продукцію для населення або Червоної армії, змушували кустарів та ремісників перебудовувати профіль виробництва. Розподіляючи сировину серед виробників, керівні органи пильно перевіряли наявність замовлених ними готових виробів, привчаючи кустарів і ремісників до підпорядкованості державі. Зокрема, у «Віснику промислової кооперації» зазначалося, що під час громадянської війни кустарно-ремісничою галуззю було виготовлено «замовлені для Червоної армії такі вироби: постолы — 5 000 000 пар, валянки —

522 174 пари, бурки, чуні — 49 144 пари, в'язані вироби — 374 903 шт., вироби для канцелярської роботи — 1 621 748 шт., господарські знаряддя праці — 6 387 шт., посуд — 3 102 704 шт., екіпажі — 9 697 шт., упряж — 21 039 шт., мачульні вироби — 68 704 шт., предмети для пакування (мішки, коробки тощо) — 1 162 940 шт.»⁵. У той період така продукція була гостро необхідною, оскільки у держави не вистачало майже всього. Тільки вціліле дрібне виробництво могло б допомогти одержати товари першочергового вжитку.

Керівники старої кооперації проводили свою політику, щоб забезпечити життєздатність виробництва в радянських умовах. Вони вбачали для себе загрозу зруйнування кустарно-ремісничої промисловості в нових, радянських структурах. Наприклад, голова Проскурівської кооперації Т. Ящук відкрито говорив, що не підтримує радянську владу, як і більшовиків-кооператорів»⁶. Такої позиції вони дотримувалися й надалі. Держава заgravала із старими кооператорами, намагаючись перетягнути останніх на свій бік. Але вони, обіцяючи лояльність, в дійсності вели свою лінію, далеку від радянського кооперування.

Цілеспрямоване реформування промислів за наказами більшовиків знекровлювало систему кооперації. Держава, обіцяючи їй сприяння, насправді мало на меті «поголовне» кооперування дрібнотоварного виробника. У такий спосіб держава мала намір змінити їх соціально-економічну природу. При цьому більшовики довго розглядали старих кооператорів як своїх помічників у залученні приватників до «поголовного» об'єднання в єдину виробничо-споживчу мережу комун, як сподівався В. Ленін у 1918 р., або в єдину споживчу комуну — в 1919 р., чи в Центроспілку — в 1920 р. Він розробив план одержавлення дрібних виробників, визначивши зокрема, що потрібно знайти заохочення для старих кооператорів, котрі допоможуть здійснити цей процес. Бажання очолити всі промисли зрештою схилило їх до співпраці з радянською владою.

В основі нововведень держави щодо представників дрібного капіталу завжди лежало бажання повністю ліквідувати приватну власність, як базу підприємництва, котре живило капіталістичний розвиток. У дрібнотоварній кустарно-ремісничій стихії партія теж вбачала носія ринкових відносин. Радянська влада намагалася після знищення великого капіталу підпорядкувати і дрібний. Проте стійке небажання їх вступати в комуни та широкий опір об'єднанню в Центроспілку змусили більшовиків врахувати вимоги дрібних виробників приватно-господарського сектора.

Пільговий податковий період розвитку у 1924–1926 роках, котрий був введений під впливом протистояння кустарів і ремісників, їх небажання працювати в умовах посиленого оподаткування, став підосновою часткового відродження дрібнотоварної промисловості. Лише з 1927 р. її структура була піддана суттєвим змінам. Відтоді поступово, аж до початку 1930-х рр. ця галузь, у тому числі в УСРР, цілеспрямовано реорганізовувалася в радянську промкооперацію.

Під тиском вимог влади кустарно-ремісниче виробництво поступово переходило в інший стан, виконуючи її замовлення на предмети першочергового вжитку. Це змушувало промисли, кооперативи, товариства й артілі постійно змінювати профіль роботи. У кустарів і ремісників виробилося вміння балан-

сувати за радянської держави й до часу вміло «підлаштуватися» під неї. Цей хист допоміг їм існувати в радянській системі, зберігаючи переважно у сільській місцевості свою основу — приватногосподарське виробництво. Воно мало свою просту й водночас складну структуру, в якій органічно поєднувалися роздрібна кустарно-реміснича промисловість та самостійна промкооперативна система. Вони співіснували й доповнювали одна одну.

Під час повоєнної розрухи у дрібне виробництво України було привнесено багато нових видів промислів. Воно являло собою специфічно розвинену галузь промисловості. До революції тут було всього 18 артілей, з них 11 кустарних, 6 ремісничих і 1 фабрично-заводська⁷. Значна частина кустарно-ремісничого виробництва перебувала не в об'єднаннях, а на селянських подвір'ях в сільській місцевості та в надомників у містах і в містечках. На січень 1923 р. було організовано вже 30 спілок, які об'єднали 1 300 артілей і товариств з кількістю членів понад 25 000 осіб⁸. Бурхливий розвиток кооперування кустарно-ремісничої промисловості був неприродним. Це було безпосереднім наслідком реалізації лєнінської стратегії. Влада прагнула за допомогою різних пільг об'єднати кустарів і ремісників у створений нею спеціально для такої мети в грудні 1921 — січні 1922 рр. кооперативний центр — Укркустарспілку. Аналогічним органом стала й спілка «Сільський господар» на селі. План дій більшовиків був масштабний. Для його реалізації, наприклад, «Укркустарспілка» у 1923 р. одержала від держави кредит у 700 тис. руб. золотом⁹. Кустарі і ремісники, спокусившись на пільги, робили вигляд, що об'єднуються у кооперативи. Але в Укркустарспілку вступили лише окремі з них — близько 10% дрібних виробників. Це були найбільш бідні верстви, які у своїй більшості ніколи раніше не мали можливості за власним пасем увійти в ці товариства. Наведені нижче кількісні показники дають уявлення про переважно індивідуальний характер виробництва кустарів і ремісників в радянській Україні.

По окремих губерніях УСРР кустарі розподілялися наступним чином:

Губернії	Кількість кустарів	у % до підсумку
Подільська	73 556	28.2
Чернігівська	34 822	13.3
Волинська	32 698	...12.9
Харківська	31 924	12.2
Київська	25 161	9.7
Полтавська	23 951	9.2
Одеська	21 341	...8.2
Донецька	10 500	4.0
Катеринославська	6 013	...2.3
Всього	259 966	...100

За промислами кустарі і ремісники розподілялися так:

Промисли	Кількість	У % до підсумку
Ткацький промисел	47 786	18,4
Виробництво шкіряного взуття	41 885	16,1
Вишивка й строчка	27 974	10,7
Виготовлення с/г інвентаря	27 466	10,5
Виготовлення бричок та запасних частин до них	23 354	9,6
Бондарний промисел	20 315	7,8
Кераміка	15 073	5,8
Килимовий промисел	9 624	3,7
Лозовий	9 374	3,6
Столярний	8 107	3,1
Обробка шкірок	5 198	2,0
Залізний промисел	3 306	1,3
Інші	20 537	8,0
Всього	259 962	100

Укркустарспілка об'єднала близько 10% від чисельності зареєстрованих кустарів в Україні, а саме¹⁰:

спілки по губерніях	Кількість об'єднань	Чисельність товариств	Кількість кустарів у %
Подільська	2 246	5 758	19,2
Чернігівська	3 145	5 188	11,3
Волинська	1 581	102	4,6
Харківська	2 148	2 505	11,6
Київська	2 149	2 261	11,6
Полтавська	2 73	1 764	5,7
Одеська	4 266	3 664	20,8
Донецька	2 137	2 166	13,5
Катеринославська	232	362	1,7
Всього	20 1254	24 771	100

Державні органи, незважаючи на численні спроби, не змогли об'єднати під час непу в центри кооперації всіх дрібних виробників. Боронити свої інтереси виробникам допомагали особливості структури кустарно-ремісничої промисло-

вості та умови економічного життя. Представники дрібного капіталу вбачали навіть користь у співіснуванні з владою. Їх лідери зазначали, що на певному етапі розвитку треба використовувати радянські умови: «Практическая политика советской власти способствует развитию национальной культуры. Учитывая настоящее положение вещей, необходимо отметить, что всякая другая власть будет больше задерживать процесс национального развития, нежели советская. Национальные силы будут расти при каждой власти, но при советской этот процесс будет двигаться более усиленными темпами. Нужно только не принимать участия в активной социальной политике, а направлять свои силы на повышение экономического благосостояния страны. Однако, в конечном итоге, самостоятельное украинское государство может быть только буржуазным, ибо советская концепция устраняет принцип независимости государственности. Руководящая роль должна принадлежать крестьянству. Промышленность должна быть государственной, чем исключает диктатуру крупного капитала — для этого нужна советская власть. Ее не нужно бояться. Советская власть в свое время сама себя переживет»¹¹.

Представники дрібного капіталу, усвідомлюючи свої перспективи, проводили далекоглядну політику у відносинах із владою. Вони пропонували із користю пристосовуватися до її вимог, але так, щоб не підпасти під одержавлення або облік і контроль, котрі відібрали б у приватників самостійність. Фактично вони стали на шлях прихованої боротьби із більшовиками. Влада намагалася піддати дрібних виробників підпорядкуванню, а вони, у свою чергу, шукали засоби виживання в існуючих умовах. Кустарі й ремісники використовували на свою користь усе, що могли, — пільгову податкову політику держави, знищення більшовиками їх головного конкурента — великого капіталу. Вони розраховували зайняти його місце і робили все для розвитку свого виробництва. Під час нової економічної політики, в пільговий період чисельність дрібних підприємств значно зросла, але потужність кустарно-ремісничої промисловості характеризувалася тими цифрами, які мала в своєму розпорядженні радянська статистика, не цілком. У звітах їх зростаюча потужність не прослідковувалася. Проте наповнення ринків продукцією першочергового вжитку характеризувало цей процес. Щоб розкрити складний механізм зміни структури кустарно-ремісничої промисловості у період непу, необхідно зробити деякі порівняння. Для цього треба взяти відправні цифри її розвитку до 1917 р. Навіть тоді значна кількість дрібних приватників приховувала обсяги виробництва, аби податкові органи не зафіксували все, що ним виготовлялося.

До революції чисельність кустарів в Україні, за відомостями земств, становила від 25 до 60 тис. працівників у кожній губернії. З відомостей українських земств у 1910–1913 рр. їх нараховувалося 443 тис. осіб, а у великій промисловості — 330 тис. осіб¹². О. Рибников обрахував чисельність кустарів і ремісників у 1910–1913 рр. у 450 тис.¹³ В. Потресов назвав іншу цифру — 440 тис. осіб¹⁴. За іншими даними, в Україні в цей час понад 600 тис. осіб було задіяне в галузі¹⁵. Розходження в обліку виробників обумовлювалися різними підходами до обчислення структури виробництва.

Кустарі, бажаючи стати самостійними виробниками, працювали необмежений час. Першими їх майстернями були подвір'я або куток у хаті, а найманими робітниками — члени сім'ї. Врахувати таку кількість нових працівників у виробництві неможливо. Результати обліку залежали також від мети, котру ставили перед собою перевіряючі органи. Навіть у найсприятливіший для приватників дореволюційний період, коли податкові стягнення були мінімальними, кількість останніх була різною. Єдиний підрахунок усіх кустарів і ремісників був неможливий для обстежуваних відомств як до 1917 р., так і в 1920-х рр., коли дрібні виробники прагнули приховати кількість виробленої продукції. За радянської влади так само не існувало єдиного критерію обліку чисельності працівників кустарно-ремісничої промисловості, а також розрізнення рядових виробників від підприємців та посередників.

Різні відомства вели свій власний підрахунок осіб, що займалися кустарно-ремісничою працею. Ми взяли за основу дані О. Рибникова і порівняли їх із звітом Ради праці та оборони за 1921–1922 рр. У останньому зазначалося: «В хозяйственной жизни Украины кустарные промыслы издавна играют значительную роль. В настоящее время, по статистическим данным, на Украине числится 300 000 кустарей. Считая их с семьями, получится 1 500 000 душ., а если считать не количество кустарей и населения, а число кустарных дворов с общим числом дворов, а также с учетом ремесленников, то процент этот повысится до 12–15% от всего количества населения Украины»¹⁶. В іншому обстеженні зазначалося, що близько 20% українського населення займалися кустарно-ремісничим виробництвом¹⁷. Вірогідно, що саме від 15 до 20% населення в Україні виготовляли кустарно-ремісничу продукцію. Про потужність кустарно-ремісничої галузі свідчила висока вартість її виробництва у 1913 р., яка дорівнювала 370 млн. руб. від загальної вартості всієї промислової продукції регіону в 749 млн. руб.¹⁸ Наповнення ринку кустарно-ремісничими товарами, непідконтрольне владі під час нової економічної політики, було небезпечним для радянського ладу. Воно характеризувало реальне зростання капіталістичних відносин, що не піддавалося обліку.

Підрахунки чисельності кустарів завжди ускладнювалися тим, що багато їх працювали і на сільськогосподарських роботах, і тому залишалися для статистики селянами. Після 1917 р. дрібні виробники не потрапляли до реєстрів, бо піддавалися різним формам націоналізації, конфіскації, реквізиції товарів і тому приховували свою приналежність до підприємців кустарно-ремісничої промисловості та власні прибутки.

Кількісні підрахунки продукції дрібного виробництва в кустарно-ремісничій промисловості завжди були складними. Але вони відчутно зменшилися під впливом радянського законодавства «про сприяння влади розвитку кустарно-ремісничого виробництва». Це «сприяння» супроводжувалося в 1921–1923 рр. посиленнями податками. У відповідь на таке «сприяння» представники дрібного капіталу ще більше затінювали своє виробництво. У підрахунках кустарно-ремісничого виробництва в Україні в цей час повністю не була врахована її складна структура. Щоб регулювати дрібну промисловість, потрібно було

насамперед її виявити, а для цього — глибоко проаналізувати. Наслідки роботи відомчих органів залежали від бажання і вміння управлінців. Значні коливання в підрахунках, власне, віддзеркалюють низьку кваліфікацію радянських чиновників, а також наявність розгалуженої прихованої мережі кустарно-ремісничого виробництва. Наприклад, у сприятливих умовах розвитку підприємницьких відносин до 1917 р., для визначення чисельності дрібних виробників О. Рибников виключав ремісників, бо під час порівняння кустарів з останніми їх розрізняли як майстрових і підмайстрів. Кустарями в той час вважали ще не кваліфікованих виробників і тому відділяли їх від майстрових ремісників. О. Рибников, підраховуючи свої дані у найсприятливіший час розвитку дрібного виробництва, визначив саме той приріст нових виробників, які тільки розпочинали своє виробництво. Обчислити таку кількість нових виробників, налаштованих на підприємництво в кустарно-ремісничій промисловості, стало дуже важко в умовах, коли представники дрібного капіталу намагалися приховати своє виробництво.

Неможливість обрахування додаткових доходів і, відповідно, оподаткування дрібнотоварного населення під час непу були найбільшим головним болем влади. Це змушувало її шукати засоби знищення таких прибутків через посилене оподаткування кустарів і ремісників, обмеження і заборону самостійної заготівлі ними сировини для виробництва, встановлення високих тарифів на перевезення товарів тощо. Економічні заходи держави впливали на доходи останніх, але вони знаходили способи обійти їх. Кустарі і ремісники для відповідних органів вказували мінімальну кількість виготовленої продукції, котра обкладалася невеликим податком. Сировину вони скупали у селян під виглядом продуктів харчування або товарів першочергового вжитку, а перевезення її залізницею замінювали підводами.

До 1917 р. представники дрібного капіталу реєстрували промисли в урядових відомствах, оскільки їх неможливо було приховати. Невеликі податки, котрі встановлювала для них влада, сприяли прозорості підприємництва. У радянський час всі вони були на контролі. Однак кустарі і ремісники завжди мали можливість приховати реальні обсяги свого виробництва від податкових органів. Влада нічого з ними не могла вдіяти. Про потужність дрібного капіталу в 1920-х рр. не можна одержати уявлення із статистичних даних. Тільки наявність задоволеного попиту на товари кустарно-ремісничої галузі виказувала її дійсний потенціал. В умовах, коли велика промисловість не працювала, дрібне виробництво взяло на себе задоволення попиту населення.

Таким чином, кустарно-ремісниче виробництво в Україні, відрізняючись від аналогічного виробництва в центральних регіонах імперії своєю вагомістю, заступало неіснуючу велику промисловість. Згодом воно було спроможне розширити свої позиції й реформуватися в незалежну національну від великої індустрії промисловість, котра задовольняла б потреби населення. Проте наступні події не дали їй можливість перетворитися у самостійну галузь. Ця галузь виробництва у розпорошеному стані цікавила більшовиків тільки як джерело продукції для потреб Червоної армії, а в 1920–1921 рр. — як перехідний етап до радянської кооперації. У період нової економічної політики більшовики вимушено пере-

йшли до співробітництва із нею і намагалися підпорядкувати її шляхом обліку і контролю, втягуючи в єдиний промкооператив — Укркустарспілку. Надбання, котрі ця галузь мала до революції, радянська влада у 1920-х рр. не бажала розвивати. Більшовики прагнули створити з неї підпорядковану державі галузь. Проте бажання влади розбивалися об існуючі економічні умови. Сільське господарство спонукало кустарно-ремісничу галузь розвиватися і за наявності сировини обслуговувати населення інвентарем, предметами домашнього вжитку тощо. Внутрішній ринок держава не могла контролювати цілковито, він існував поза її директивами. Це була та гнучка «дрібнобуржуазна стихія» (за Леніним), на яку більшовики наштотувалися в 1920 р. й котру не могли підкорити навіть обліком і контролем аж до початку 1930-х рр. Ця «стихія» у період непу поступово впливала на владу, змінювала її плани. У той час, як не дивно, державні організації проводили політику, спрямовану на підтримку незалежних виробників¹⁹.

Структура кустарно-ремісничого виробництва в період непу складалася з мережі промкооперативів, майстерень, артілей і окремих дрібних виробників, які працювали в місті, вдома, в будках, або просто у хаті в сільській місцевості. З кінця 1920-х рр. в ній почали переважати радянські кооператори.

Більшовики використовували кустарно-ремісничу промисловість для виготовлення необхідних продуктів та товарів першочергового вжитку. Але у правлячої партії була власна програма для розпорошеного населення, яке займалося дрібнотоварним виробництвом: організувати й виховати його для комуністичного будівництва. Спроби здійснити цю програму ще в 1918–1920 рр. зазнали провалу. Тривалий час населення УСРР опиралося й «поголовній кооперації». Тільки в другій половині 1920-х рр. партія здобула вплив у промкооперативах завдяки системі економічних та інших важелів. Хоча уряд декретував недоторканність підприємництва, на місцях продовжувалися реквізиції, конфіскації й арешти кооператорів²⁰.

Більшовики майже десять років не могли розпочати наступ на приватників. Тільки згодом вони зрозуміли причину цього — подвійну політику майже всіх старих кооператорів, що мали економічну силу і авторитет у галузі й котрі не бажали сприяти одержавленню населення в системі кустарно-ремісничої промисловості. Влада поступово обмежувала їх вплив на дрібних виробників. В сільській місцевості України партійні органи висилали або знищували представників дрібного капіталу, унеможливаючи їхню подальшу діяльність у товариствах і кооперативах²¹.

З перших років існування радянська держава сподівалася швидко змінити структуру цієї галузі. Проте ці сподівання були марними. Пристосовницька політика довго утримувала більшовиків від радикальних дій. Центроспілка (її керівний центр) в основному перейшла під вплив більшовиків і у 1920 р. стала центром об'єднання всіх її видів. Протягом довгого часу самодостатня кустарно-ремісничая промисловість, котра мала власну сільськогосподарську сировинну базу в Україні, успішно існувала і змогла протистояти більшовицькому наступу початку 1920-х рр.

Кустарно-реміснича галузь виробництва у період непу відчутно зросла не тільки за розмірами (це відзначали більшовики у грудні 1925 року на своєму партійному з'їзді), а й перевищила обсягом виробництва соціалістичний сектор. Це означало небезпеку для радянської держави. Врахувавши цей підсумок пільгового податкового періоду влада розпочала підготовку до рішучих дій щодо одержавлення дрібнотоварного виробництва з 1927/28 р.

Дрібні виробники мали стати найманими працівниками, робітниками фабрик, заводів і під час переходу до них — членами радянських кооперативів. Дрібні товаровиробники, що опинилися під тиском наказової системи радянської влади, як могли боролися за своє виживання. Вони шукали методи впливу на владу навіть через наркомати, в яких відбувалися дискусії про різні форми розвитку економіки. Боротьбу за зміцнення приватногосподарських відносин у 1920-х рр. було використано різними силами, що намагалися організувати прихований та відкритий опір владі²².

Різні погляди в партії, дискусії навколо питань соціально-економічного розвитку в середині 1920-х рр. лягли в основу подальших дій більшовиків. Відбулося знищення тих членів партії, які заважали Й. Сталіну здійснити заплановані перетворення. Боротьба завершилася перемогою сталінської групи в партії й відповідними рішеннями відносно колективізації та кооперування населення.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3000. — Арк. 218.

² Там само. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 1807. — Арк. 226–227.

³ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3000. — Арк. 218.

⁴ Там само. — Спр. 11059. — Арк. 1.

⁵ Журнал. Вестник промысловой кооперации. — 1921. — № 1. — С. 17.

⁶ Перший Всеукраїнський з'їзд представників союзів споживчих кооперативів. Протоколи. — К., 1918. — С. 45–46.

⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 6.

⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 6–7.

⁹ ЦДАГО. Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 7–8.

¹⁰ ЦДАГО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 2607, ч. 3. — Арк. 311–312.

¹¹ Архів СБ України. — Ф. (ФП). — Спр. 73862. — Арк. 14.

¹² ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 751. — Арк. 112.

¹³ ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3000. — Арк. 90.

¹⁴ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 1807. — Арк. 226.

¹⁵ ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3003. — Арк. 2.

¹⁶ ЦДАГО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 607, ч. 3. — Арк. 311.

¹⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 2.

¹⁸ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 1807. — Арк. 226–227.

¹⁹ Архів СБ України. Информационный бюллетень № 24 от 14 декабря 1922. Циркулярное письмо ГПУ. № 16, Москва 1 марта 1922. — С. 1.

²⁰ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 18. — Арк. 6.

²¹ ЦДАГО. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 9, 61.

²² Архів СБ України. — Ф. 13. — Спр. 260, т. 1. — Арк. 34.

Кустари и ремесленники Украины во время нэпа

В статье анализируется положение кустарно-ремесленного населения Украины в условиях новой экономической политики, попытки советской власти включить его в общественный, то есть контролируемый государством, сектор хозяйственной экономики.

Ключевые слова: кустари и ремесленники, кооперативы, нэп, промыслы, мелкая промышленность.

Ukrainian artisan in the course of new economic policy

The article analyzed the condition of Ukrainian artisan in the course of new economic police as well as the attempts of Soviet power to include artisan into socialized, notably state control, sector of economy.

Keywords: artisan, cooperative, new economic policy, trades, small production.